

जे दुःख आहे तेच सुख वाटते. जे अकल्याणकारी आहे ते कल्याणकारी वाटत आहे. म्हणून माझी सर्वाना विनंति आहे की, हे राज्य श्रीरामांना सांभाळू द्या. राज्यासाठी रघुकुलातील आदर्श पुत्रात कलह झाला हा इतिहास लिहिला जाऊ नये म्हणून तरी माझी विनंति आपण सान्यांनी मान्य करावी.

त्यावर श्रीराम म्हणाले, प्रिय भरता, पूज्य माता कैक्यी या आपणा सर्वास आदरणीय आहेत. पिताजीनी संन्यास घेतला तर त्यांच्या मनाला रिङ्गविष्ण्यासाठी, त्यांना सांतवन देण्यासाठी पुत्राने जवळ नको का रहायला ? आईची इच्छा पूर्ण करण्यात रघुकुलातील मुलांनी आनंद मानू नये का ? मला माहित आहे की, तुझे मन वैराग्यशील आहे. राज्याचाच काय पण त्रैलोक्याच्या राज्याचाहि मोह तुला होणार नाही. पण आई-वडिलांच्या इच्छेसाठी व बंधूंच्या आग्रहासाठी तू राज्य करावेस मातेने वियोगाने प्राण सोडावा आणि आपण खुशाल आत्मचिंतन करावे हे कुठले तत्त्व? आपल्या रघुकुलाची परंपरा कसोटीला लागली आहे. आपण सारे परीक्षेला उतरावे हाच खरा मार्ग आहे. पिताजीना त्यांच्या आत्मसाधनेसाठी निराकुलपणे जाण्याची आपण संधि द्यावी व श्रीभरताने ही रघुकुलाची धुरा आपल्या खांद्यावर घ्यावी, या शिवाय उपाय नाही.

अशा रितीने सर्वांची मने शांत करून श्रीराम तेथून निघाले व आपल्या आईकडे आले. आईला ही वार्ता आगोदरच कळली होती. पिताजीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी एकवचनी राम वाटेल ते कष्ट व त्याग करायला प्रवृत्त झाला होता. जीवनातील महन्मंगल तत्त्व आहे जीवननिष्ठा ! ज्याला निष्ठेने जगता येत नाही; ध्येयप्रेरित जीवनाचा जिथे अविष्कार नाही तिथे जीवन म्हणजे कागदी रंगीत फूल!

कौसल्या मातृप्रेमान शोक-विव्हळ झाली होती. राम येताच तिने त्याला हृदयाशी धरल. अश्रुंचा पूर लोटू लागला. कंठ दाटून आले एकीकडे पति सन्यस्त जीवनाचा अंगिकार करणार !

दुसरीकडे रामाचा निर्धार! रामाचा शब्द आणि निश्चय मोडण्याची शक्ती कुणातहि नव्हती. कारण जे तो बोलायचा ते तो करायचाच. त्यासाठी जीवन समर्पण करण्याची त्याची तयारी होती.

आईची त्यान समजूत काढली. तो म्हणाला, आई, भरत का माझ्याहून वेगळा आहे. कैक्यीच माझ्यावर किती प्रेम ! तिन इच्छा करावी व ती मी पूर्ण करू नये? माझ अहित ती स्वप्नात तरी चिंतील का? कोणती आई अस करील? शिवाय तुम्हीच दूध पाजून घराण्याचे काही शिष्टसंस्मत विचार घडविले. त्याचा आचार करताना मी कचरलो तर त्या दुधाचा अपमान नाही का होणार? आई, पाहा तरी तुझ्या दुधावर पोसलेली ही मुल भयानक व्रताच पालनहि किती जिद्दीन करतात! गुरुला जसा आपला शिष्य कठीणात कठीण परीक्षेला पाठविताना आनंद होतो, तसा आईलाहि आपल्या मुलाची धडाडी, साहस इत्यादि गुण पाहून आनंद होऊ नये का?

रामान परोपरीन विनवल. तिची समजूत काढली. परंतु मातेच दुःख कमी झाल नाही. रामान जड अंतःकरणान तिला सांगितल, आई, रामाच्या गैरहजेरीत भरतच तुझा राम आहे. त्याच्या राज्याभिषेकात तूच राजमाता आहेस. ज्या हातांनी तू आपल्या पुत्राला स्पर्श करतेस त्याच हातांनी तु त्याला आशिर्वाद दे. भरताला दुःख झालं, त्याला परकेप्रणा वाटला तर, रामाचं हृदय विदीर्ण होईल. भरताच हृदय फार हळुवार आहे. त्याला संसार आवडत नाही. थोडेसे कुठे खुपले तर त्याचं अगोदरच वैराग्यशील असलेले मन मुनिदीक्षेसाठी आतुर होतं. अत्यंत भाग्यानं असला मुलगा आपल्या कुळाला लाभला आहे. खन्या अर्थान आदर्श पुत्र आहे तो. आणि म्हणूनच मी एक निर्णय घेत आहे. राज्याभिषेकाच्या वेळी मी इथ राहण चुक आहे. माझ्या राहण्यान भरताच्या स्वामित्वाला कमीपणा येईल. माझ्या मनान ठरवल आहे की, दूर कुठतरी जाऊन रहाव, ज्या ठिकाणी राहून मी रघुवंशाची सेवा करू शकेन, ज्या ठिकाणी राहून माझ्या जीवनात मी आत्म्याचा साक्षात्कार घडवू शकेन.

आईला काहीच सुचत नव्हत. राजा दशरथाचा शब्द राम पाण्याला निघाला होता. कैक्रयीचं हृदय शांत करायचा तोच एक मार्ग होता. भरताचं राज्य सुरिथर करण्यांचा तोच एक उपाय होता.

कौसल्यामातेचं मन बाण लागलेल्या पक्षिणीप्रमाणं विध्द झालं. सोन्यासारखी सून घरी आली आहे. रामाच भरतारुण्य आहे. अशा वेळी वनवासात जाण्याची कल्पना आईच्या प्रेमळ हृदयला कशी सहन होणार. रामान नानाप्रकारे समजूत काढली. पण मातृहृदयाला समज कशी पडेल? हृदयाचा लचकाच तोडला जात असतां तत्त्वचिंतनाचा मार्ग सामान्य हृदयाला कसा सहन होईल ? ती मूर्छित झाली. अत्यंत जड अंतःकरणान तिन रामाला जशी तुझी इच्छा अस म्हटल. रामान आईच्या चरणाची धूळ मस्तकी लावली.

रामान त्यानंतर हा निर्णय सितेला कळविला. रामान तिला सांगितल , तू इथेच राहा, अरण्यात माझेबरोबर येऊ नकोस. अरण्यातील कंटकाकीर्ण वाटानी तुझे कोमल पाय रक्तबंबाळ होतील. श्वापदांच्या कुरतेपुढे आपला निभाव लागणार नाही.

पण सिता म्हणाली , आर्यपुरुषा, जिथं आपण राहाल तिथंच मी राहीन. पतीच्या सहवासात असताना कुर श्वापदांची भिती कशाला घालता? माझ्या पतीच्या तेजान ही पृथ्वी न्हाली असता, मला कशाची भिती ! कांही होणारच असेल ते प्रत्यक्ष परमेश्वरहि त्यातून वाचवू शकणार नाही. जीवनाचे तत्त्व हे दिव्य असेले तरी दाहक असते. प्रिय रामा, माझ्या येण्याबद्दल आपण आडकाठी बनू नका. तुमच्या जीवनात मी सामावून जाईन. तुमच्याशी एकरूप होण्याचे भाग्य चालून आले असता ते तुम्ही नाकारु नका, सुखाच्या समयी पति-पत्निने समाधानाने रहावे यात त्यांच्या एकरूपतेची परीक्षा होत नाही. जीवनात वैफल्य आले, पूर्व कर्मामुळे नको नको त्या आपत्ती आल्या, संकटे आली आणि त्यात दोघांनी एकरूपता दर्शविली तरच ते जीवन जन्माने जीवन प्राप्त होते ही सामान्य जीवनाची रीत आहे. मला ते जीवन नको. सत्त्व आणि सत्य यांच्या कसोटीवर उतरेल अस जीवन मी जगू इच्छिते. आपण मला आपल्याबरोबर अवश्य न्यावे. आपल्या शिवाय मी जगू शकणार नाही. असे म्हणत तिच्या टपोन्या नेत्रांतून अशू वाहू लागले.

रामाने तिला म्हटले, ठीक आहे. संकटाशी झुंजणारी सीताच मला हवी होती. तुझ्याकडून मी हीच अपेक्षा करीत होतो. राजा जनकासारख्या अध्यात्मप्रेमी माणसाची तू कन्या आहेस. दुःखाचे बाळकडू पिऊनच तू आली आहेस. चल आजच मुहूर्त चांगला आहे आपण आजच निघू या.

रामाच्या निर्धाराला आडकाठी येत नाही हे पुन: एकदा सिध्द झाले. रामाने लक्ष्मणालाही बरोबर घेतले. सुमित्रेने मात्र लक्ष्मणाला सांगितले, लक्ष्मण, माझ्या रामाची आता मला काळजी नाही. तुझ्यासारखा पराक्रमी भाऊ असताना रामाला आणि सीतेला काही उणे पडेल असे मला वाटत नाही. सुमित्रेने आरती घेऊन साच्यांना ओवाळले. मंगल कुंकुमतिलक लाविला आणि साच्यांना निरोप दिला आपला एकुलता एक पुत्र लक्ष्मण वनांत चालल्याबद्दल तिला खेद झाला नाही. कुळासाठी, कुलाचारासाठी आपण आपला पोटचा गोळा दिला अशी तिची भावना होती. शिवाय रामशिवाय लक्ष्मण क्षणभर तरी राहू शकणार होता का?

तिघेही अयोध्येतून बाहेर पडतांना जणू अयोध्येचे प्राणच बाहेर चालले आहेत असा भास होत होता. अयोध्येतील नर-नारी शोकाकुल झाले. तरुण तर बेभान झाले. सर्वजण हात जोडून, आपण जाऊ नका. अशी विनवणी करीत होते. पायी लोटांगण घालीत होते; पण श्रीराम तयांना सांगत होते- श्रीभरत इथे राहाणार आहेत. तेच तुमचे राजे आहेत. त्यांच्या सेवेत तुम्ही जितकेतत्पर व्हाल तितकेच मला सुख होईल.

तिघेजण अनवाणी होते. कसलीहि राज्य भूषणे नव्हती. राम आणि लक्ष्मणाने केवळ धनुष्यबाण बरोबर घेतले होते. सीतादेवी तर अगदीच निरलंकार होती. त्याहि स्थितीत तिच सार शरीर निर्धाराने पावले टाकीत चालले होते. केवळ रामाच्या पलीकडे तिच्या जीवनाला अर्थ नव्हता.

अयोध्या मागे राहिली. सर्वाना सोडून राम, लक्ष्मण आणि सीता हे गांवापासून फार दूर आले. जागेचाहि मोह किती असतो हे दूर गेल्याशिवाय कळत नाही. अरण्यांतील जीवनाशी

अगदीच अपरिचित अरणाऱ्यांना तर या प्रसंगानें रडू कोसळले असते. पण क्षत्रियांना त्याचे काय?

वनवासाची सुखदुःखे अनुभवत श्रीराम आपला भाऊ लक्ष्मण आणि सिता यांच्यासह गिरीकंदरातून विहार करू लागले. जंगलातील श्वापदांच्या सहवासातहि जे मांगल्य त्यांना आढळले ते शहरांतील द्वेष, असूया आणि मस्तर यांच्यापेक्षां कितीतरी मोलाचे होते. शहरवास सोडून वनवास पत्करला, हे एकपरी बरे झाले असे वाटू लागले. कधी गुहेत, तर कधी वृक्षाच्या सावलीत, तर कधी कुणां ऋषीच्या आश्रमात त्यांचा निवास घडे. रात्रीच्या वेळी भरपूर चर्चा होई. अगोदरच ऋषीची आश्रमे म्हणजे तपश्चर्येची भूमी. ज्ञान मिळविण्याचे परमपावन केंद्र म्हणजेच ती भूमी. भीरतीय संस्कृतीला घडविणारी माहन सांस्कृतिक केंद्रे म्हणजे ते आश्रम. श्रीरामानें आपल्या मधुर व प्रिय वाणीने धर्म-तत्वे विशद केली. म्हणजे साज्यांना आनंद होई. जीवनाला उजाळा जो प्राप्त होतो तो निष्ठेला प्रमाणिक राकहिले म्हणजे. ज्या निष्ठा धार्मिक असो, सामाजिक असो त्यात सम्यक्पणाचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे. स्वतः राम घराण्यातील प्रमुखाने दिलेल्या वचनासाठी, सावत्र आईच्या संतोषासाठी सर्व प्रकारची सुखाची साधने सोडून कष्टमय जीवन घालविण्यासाठी वनांत आला होता. हीच ती निष्ठा की, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीचा आत्मा गेली अनेक वर्षे साज्या जगाला मांगल्याचा संदेश देत आला आहे.

एकदा मार्गाने जात असतां एक अत्यंत सुंदर शहर लागले. पण ते शहर उध्वस्त दिसू लागले. राम म्हणाले, लक्ष्मणा, या विशाल शहरांतील मंदिरे, गोपुरे यांची टोके किती उंच आहेत? पण एवढया मोठया शहरांत भर दिवसा इतकी सामसूम का? लक्ष्मण एका उंच झाडावर चढला. त्याने पाहिले की, ते शसहर अत्यंत उजाड आहे. तेथे कुणीहि दिसत नव्हते. इतक्यांत एक ब्राह्मण अगदी भयभीत झालेला त्याच्या नजरेस पडला. लक्ष्मणाने त्याला जवळ बोलावून विचारले, हे श्रेष्ठ पुरुषा. तू कोण आहेस? या शहराचे नांव काय? आणि हे शहर असे उजाड कां?

त्यावर लक्ष्मणाचे तेजस्वी रूप पाहून तो म्हणाला, हे देवपुरुषा, मी सामान्य ब्राम्हण आहे. या शहराचे नांव दशांगपूर असून वज्रकर्ण नांवाचा अत्यंत धर्मभक्त राजा इथे राहात होता. त्याच्याच पराक्रमामुळे हे शहर इतके सुंदर बनविले गेले. परंतु तो सिंहोदर नावाचा राजाचा मांडलिक होता. वज्रकर्ण हा जैन असल्यानें केवळ अर्हत् देवाशिवाय कुणालाहि नमस्कार करीत नसे. परंतु मांडलिक असल्यानें सिंहोदराला नमस्कार करावा लागे. म्हणून त्याने एक अशी अंगठी तयार केली होती की, जीव अर्हत् देवाची मूर्ति कोरली होती. त्या अंगठीलाच तो वंदन करी. पण सिंहोदराला वाटत असे की तो मलाच वंदन करतो हे अनेक दिवस चालले होते. एके दिवशी ही गोष्ठ कुणीतरी सिंहोदराला सांगितली.

सिंहोदराला वज्रकर्णाचा फार राग आला. त्याने वज्रकर्णाला परिवारासहीत पकडून आणून एका महालात बंद केले व त्याच्या या शहराला उजाड केले.

हे ऐकून रामाला फार वाईट वाटले. एका जैन राजाला अशाप्रकारे सिंहोदराने वागवावे हे रामाला सहन झाले नाही. तसे पाहिले तर सिंहोदर हा स्वतः राजा दशरथाचा म्हणजेच राजा भरताचा मांडलिक होता. तो लक्ष्मणाला म्हणाला, लक्ष्मण, या गरीब ब्राम्हणाला कांही दे त्याने आपल्यावर फार उपकार केले आहेत.

लक्ष्मणाने त्याला सुवर्णसूत्र घेऊन त्याचे आभार मानले. ते घेऊन तो ब्राम्हण तेथून निघून गेला.

दुपार झाली होती. ऊन खुप तापले होते. रामाने लक्ष्मणाला जवेणाची व्यवस्था करायला सांगितले. धनुष्यबाण घेऊन लक्ष्मण बाहेर पडला. जिकडे पहावे तिकडे वृक्षराजी होती पण त्यांना फळेच नव्हती. बराचवेळ चालत गेल्यावर एका महालाच्या शेजारी तो आला. तेथे सैनिक पहारा करीत होते. त्यांना चुकवून तो थेट जिथे वज्रकर्णाला बंदिस्त केले होते तिथे आला. वज्रकणाने इतका सुंदर माणूस जन्मांत पाहिला नव्हता. त्याने लक्ष्मणाचे हसतमुखाने

स्वागत केले. लक्ष्मण त्याला म्हणाला, मला फार भूक लागली आहे. माझ्या भुकेची व्यवस्था कर म्हणजे मी आनंदित होईन.

वज्रकर्णाने लगेच दुताला पाठवून सुंग्रास जेवणाने भरलेले ताट आणायला सांगितले. थोड्याच वेळात चांदीच्या पात्रांत अनेक प्रकारच्या मधुर पकवान्नांनी भरलेले ताटे आणि पेये तेथे आली. वज्रकर्ण विनयाने म्हणाला, आपण उपाशी आहांत. आपण शांतपणे आमच्या पाहुण्याचार घ्यावा.

लक्ष्मण म्हणाला, माझे थोरले भाऊ व भावजय जवळच वनांत उपाशी आहेत. त्यांना जेवण दिल्याशिवाय मी कसे बरे अन्न ग्रहण करावे?

वज्रकर्णाला त्या माणसाचे कौतुक वाटले. त्यावर वज्रकर्ण म्हणाला, हे आर्यपुरुषा, माझ्या सेवकाबरोबर हे अन्न आणि पेये पाठवितो. आपण त्याचे मार्गदर्शक व्हा.

ते सुग्रास व चविष्ठ जेवण घेऊन नोकरांनी श्रीराम व सीतेजवळ ठेवले दोघांनी अर्हत देवाचे स्मरण करून अन्न घेतले. इतके सुग्रास व मधुर अन्न पाहून राम म्हणाला, हे इतके उत्कृष्ट जेवण देणारी व्यक्तित तरी कोण आहे? त्याने खरोखरीच आपल्यावर फार मोठे उपकार केले आहेत. आहारदानासारखं पुण्य नाही, असं जे शास्त्रात सांगितले आहे ते किती खरं आहे याचा प्रत्यय यावेळी येतो, नाही! भुकेने व्याकुळ झाल्याशिवाय अन्नाची गोडी नाही कळायची!

लक्ष्मण म्हणाला, हे अन्न राजा वज्रकर्णाचे आहे; त्याला सिंहोदरानं बंदिस्त करून जवळच ठेवले आहे. खरे पाहिले तर हे अन्न त्याच्यासाठीच शिजविलेले आहे. त्याच्याच कृपेने आज हे आमृतासारखं जेवण आपणाला लाभलं आहे.

सीता म्हणाली, इतकं सुन्दर अतिथ्य पहिल्यांदाच आपणाला लाभलेल आहे. या वज्रकर्णाचे आपण हे उपकार फेडले पाहिजेत.

जेवणे झाली. सारे तृप्त झाले; पण वज्रकर्णाला हे कळले नाही की, जेवण मागणारी व्यक्ती कोण आहे?

त्यावर सीता म्हणाली, वज्रकर्णा इतका सात्त्विक असूनहि त्यावर हे संकट यावे म्हणजे आश्चर्यच आहे. केवळ जैन तीर्थकाराच्या मूर्तिशिवाय दुसऱ्यांना नमस्कार करणार नाही, या व्रताबद्दल त्याला किती मोठी मानहानी सहन करावी लागत आहे?

राम म्हणाला, सत्त्वशीलांची परिक्षां घेण्यांतच नियतीला कदाचित् मौज वाटत असावी. ही पाळी तुम्हां-आम्हांवर येणार नाही असं थोडंच आहे

नंतर श्रीराम लक्ष्मणाला म्हणाला, भाऊराया उपकार केलेल्या व्यक्तिला संकटमुक्त करणं आपलं कर्तव्य आहे; तेंव्हा त्या वज्रकर्णाला त्रास देणाऱ्या सिंहोदराचा तू पराभव कर व त्यास माझेकडे घेऊन ये.

श्रीरामाची आज्ञा शिरसावंद्य मानून लक्ष्मणानं आपला धनुष्य -बाण घेतला व तो रामाला नमस्कार करून म्हणाला-

आपला मंगल आशिर्वाद असावा.

रामाने त्याला आशिर्वाद दिला व तो सिंहोदराकडे निघाला. सिंहोदराला वाटलं की, हा कोणीतरी जंगली माणूस आहे; म्हणून त्याचं म्हणणं सिंहोदरानं ऐकलं नाही. लक्ष्मणानं त्याला परोपरीनं वज्रकर्णाला सोडून देण्याची विनंती केली, पण व्यर्थ. शेवटी युद्धप्रसंग ओढवलाच. लक्ष्मणानं शेकडो सैनिकांना जखमी केलं. हजारोंना घायाळ केलं. शेवटी सिंहोदराला बांधून घेऊन त्याला श्रीरामाच्या चरणापाशी आणलं. ही वार्ता सिंहोदराच्या राणीला कळली. त्या रडत रडत श्रीरामापाशी आल्या आणि म्हणाल्या----

हे प्रभो आम्हांवर दया करा, आमच्या नाथांची चूक असेल तर त्यांना क्षमा करा. सिंहोदरानं देखील श्रीरामाची क्षमा मागितली व वज्रकर्णाला सोडण्याची तयारी दर्शविली. लक्ष्मणाने वज्रकर्णालाहि तेथे बोलावलं. वज्रकर्णानं हे जेंव्हा ऐकलं की, श्रीरामच अयोध्येहून इथे आले आहेत तर त्याच्या आनंदाचा पारावर राहिला नाही. श्रीरामांनी त्या दोघांतील वैर नष्ट करून दोघांचा राज्ये दोघांना परत केली. त्यानंतर सिंहोदराने आपल्या राज्यांत राहण्याचा श्रीरामाला फार आग्रह केला; पण त्यांनी तो ऐकला नाही. एका शुभप्रभाती तेथून पुढे निघाले.

नद्या, नाले, ओढे, कंटकाकीर्ण मार्ग, हिस्त्रपशू यांच्या सहवासांत राहून त्यांच्या मनाला एक प्रकारचा आनंद झाला होता, नित्य नूतन प्रदेश पाहण्यांचे भाग्य त्यांना लाभले होते. अधून मधून निसर्गाचा त्रास होई. विशेषत: वर्षाक्रृतूत त्यांना विजा, वादळे आणि मुसळधार वर्षा यांच्या मान्यांना तोंड घावे लागे. ओल्या कपड्यांनी प्रवास करावा लागे. सूर्यनारायणाच्या अभावी थंडीचा त्रास भोगावा लागत असे. पण तिघांपैकी कुणीहि या वेदनांचा उच्चार मुखावाटे केला नी. दिसायला ते तिघे होते. पण त्यांचा आत्मा एक होता. सीतेचे शरीर कोमल, मृदु आणि सुकुमार! तिच्या वेदनांहि तिनं कधी रामाला कळू दिल्या नाहीत. तिचे रक्तबंबाह झालेले पाय पाहून लक्ष्मणाला कधी कधी रामाने घेतलेले वनवास गमनाच्या निर्णयाचा भयंकर राग येई; पण रामाचा प्रेमह हात त्यांच्या पाठीवरून फिरु लगताच तो राग शांत होत असे. रामाच्या स्पर्शात चंद्रकांतमण्याची शीतलता होती, पापदहन करण्यांचे सामर्थ्यही होते.

दक्षिणेकडे प्रवास करीत असतां एके दिवशी एक चमत्कारीक गोष्ट घडली. एका विशाल वटवृक्षांखाली राम सीतेसह बसले होते. ते लक्ष्मणाला म्हणाले, प्रिय लक्ष्मण, आंम्हाला फार तहान लागली आहे. तरी कुठे पाणी मिळते कां पहा.

लक्ष्मणालाहि तहान लागली होतीच. हातांत कमंडलु आणि धनुष्यबाण घेऊन तो बाहेर पडला. कांही दूर गेल्यावर त्याला एक सरोवर दिसले. त्या सरोवरावर एक सुंदर स्त्री पुरुषाचा वेष धारण करीत होती. हे लक्ष्मणानं पाहिले. इतक्यांत त्या स्त्रीची दृष्टी लक्ष्मणावर पडली.

लक्षणाचे रूप पाहून तिला मनांत वाटलं, हा इतका सुंदर तरुण कोण असावा? कामदेवासारखं सुंदर रूप याला कसं प्राप्त झालं? कां मी पाहिले ते सारं खोटं आहे?

मग तिनं एका नौकराला त्याच्याकडे पाठविलं आणि त्याला बोलावून इकडे तंबूत घेऊन यायला आज्ञा केली.

त्या नौकराच्या विनंतीवरुन लक्षण त्या तंबूत गेला. रेशमी वस्त्रांचे पडदे, झालरी, मखमली बिछायत पाहून त्याला वाटलं जादूची खोली तर नाही ना! त्याला पुरुषवेषधारी स्त्रीनं हात धरून आंत नेलं. तेथे तज्ज्वलेचे खाद्य पदार्थ चांदीच्या पात्रांतून मांडलेले होते. पेयपदार्थाचा सुवास पसरलेला होता. ती म्हणाला, आपण कोण आहांत ते मला माहित नाही. पण आपलं रूप पाहून मी मंत्रमुग्ध झाले आहे. माझ्याबरोबर जेवण करून आपल्या सहवासाचा लाभ द्यावा.

त्यावर लक्षण म्हणाला, मी अयोध्येचा राहणार असून माझे नांव लक्षण आहे. माझे वडीलबंधू व भावजय जवळच तहानेले आणि भुकेने व्याकुळ झाले आहेत. त्यांना संतुष्ट केल्याशिवा मला अन्नपाणी घेता येत नाही. आपण मला इतक्या आदराने इथे बोलावले याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे.

त्यावर ती पुरुषवेषधारी स्त्री म्हणाली, ठीक आहे. अपल्या बंधुराजांना मी बोलावून घेते. आपण इथेच बसावे. नंतर तिने नौकर पाठवून रामाला आणि सितेला तंबूत येण्यासाठी आमंत्रण पाठविलं. ते दोघेंही त्या तंबूत आले. त्या स्त्रीने दोघांचं स्वागत केलं रामानं त्या पुरुषवेष धारण करणाऱ्या स्त्रीकडे पाहिलं. आता आपण खोटेपणा टाकून आपली खरी हकीकत सांगावी असं तीला वाटलं.

तिनं त्यांच्या समोरच पुरुषावेष वेष दूर केला. त्याबरोबर ती अत्यंत रुपवती स्त्री असल्यांच रामाला दिसून आलं सीतेनं तीला जवह घेतलं. सीता म्हणाली, हे स्त्रिये, तुला असं सोंग घेण्याचं कारण काय? तुझं इतकं सुदर रुप असतां तू अरण्यांत एकटीच कशी काय?

मग ती स्त्री म्हणाली, मी एक राजकन्या आहे. माझ्या वडीलांचे नांव बालिखिल्य. एका काकोनद नावाच्या म्लेच्छ राजानं आमच्या राज्यावर स्वारी केली. माझ्या वडीलांना कैद करून त्यांनी नेलं. म्लेच्छ राजाचा पराभव करण्यांच सामर्थ्य आसपासच्या कुणाही राजात नाही. आम्ही अनेक राजाकडं पत्रं पाठविली. पण कुणीहि युधाला मदत करायला तयार नाही. माझे वडील त्यांच्या ताब्यात आहेत. माझ्या जन्मापूर्वीपासूनच ते त्याच्या कैदेत आहेत. असं म्हणत असतां तिच्या टपोन्या नेत्रांतून अश्रु ओघळू लागले.

त्यावर रामाने विचारले, तू पुरुषांचा वेष का घेतला हे नाही सांगितलेस?

ती म्हणाली माझी आई गरोदर होती. मुलगा होईल या कल्पनेनं दुसऱ्या कुणाला दत्तक घेतले नाही. पण मी झाले मुलगी. तिला फार वाईट वाटले. तेंव्हां मंत्र्यानं असं ठरवलं की, मुलगा झाला आहे असंच जाहीर करायचे. त्याप्रमाणे झालं. आणि तेंव्हापासून मी राजपुत्राच्या वेषांत आहे. आपण जर आम्हावर कृपा केली तर माझ्यावडीलांची सुटका होऊ शकते. माझ्यावर एवढे उपकार कराच. असं म्हणून तिने सितेचे पाय धरले. सीतेनं तिला हृदयाशी धरलं तिचे सांत्वन केल.

मग साज्यांनी जेवण केलं. अत्यंत रसयुक्त ते जेवण होते. आणि ती राजकन्या, कल्याणमाला सर्वाना आग्रहाने वाढत होती. अशाप्रकारे जेवण झाल्यावर श्रीरामाने तिथेच विश्रांती घेतली. श्रीरामानं वचन दिले की, तिचे वडील तिला लवकरच भेटतील. यामुळं ती कल्याणमाला अत्यंत आनंदित झाली.

भाग्याचा उदय होणार असला तर माणूस कुठेही असो तिथे भाग्य त्याच्याकडे चालून येतं. भाग्यात नसेल तर लाख प्रयत्न केले तरी ते असफल होतात. श्रीरामासारख्या शुर, परोपकारी, आणि सत्यशीलाकडून आपली इच्छा पुरी होईल या समाधानानं कल्याणमाला शांत इ गोपी गेली. तिला गाढ झोपेत पाहून श्रीराम, लक्ष्मण आणि सिता त्या तंबुतून बाहेर पडले.

जेंव्हा ती जागी झाली तेव्हां जवळ कोणीच नाही हे पाहून तिला फार खेद झाला. कदाचित आपण जे पाहिलं ते स्वप्न तर नव्हतं ना, असं तिला वाटलं.

तिनं द्वारपालांना विचारताच तिला कळलं की, श्रीराम आपली पत्नी व भावासह दक्षिण दिशेकडे गेले आहेतृ. तिनं शोक आवरला. व कदाचित आपले वडील आपणाला लवकरच भेटील अशी गोड समजूत करून घेऊन ती आपल्या शहराकडे जावयास निघाली.

श्रीरामाने बालखिल्यास शोध घेऊन त्याला ज्या म्लेंच्छ राजानं तुरुंगात घातलं होतं, त्याचा पराभव केला. म्लेंच्छ राजानं रामाची क्षमा मागितली आणि असा प्रकार पुनः करणार नाही, अशी रामाच्या चरणाजवळ प्रतिझ्ञा केली. बालखिल्याने अत्यंत भक्तिभावाने रामाला व सीतेला नमस्कार केला. तो म्हणाला, आपण माझ्यावर अनंत उपकार केले आहेत. किती तरी वर्ष मी या म्लेंच्छाच्या तुरुंगात घालविली आहेत. घराकडे काय झाले आहे याची मला कल्पना देखील नाही.

राम म्हणाले, तुमची रुपवती मुलगी आम्हाला भेटली होती व तिच्याकडूनच आपल्या कैदेची बातमी कळाली होती. तिला आम्ही वचन दिलं होतं की तुझे वडील तुला लवकरच भेटील. आज आम्ही आमच्या वचनातून मुक्त झालो आहोत. आपण सुखाने घरी जावे.

बालखिल्याला आनंदी-आनंद झाला. कर्माची विचित्रता हीच. जणू याच्या कैद-मुक्तिसाठीच रामाला वनवासांत यावं लागलं होतं. रामाला नमस्कार करून तो राजा तेथून निघून गेला.

नाना प्रकारच्या हालअपेष्टा सहन करीत ते तिघे रानावनांतून डोंगर कपारीतून आणि नद्यां सरोवरातून विहार करीत होते. रामाच्या सहवासाचा लाभ कधी जंगलातील वन्य समारीना होई. रामानं त्यांना मांसाहारापासून मुक्मत होण्याची विनंति करावी तर कधी मद्यपानापासून परावृत्त होण्यासाठी सांगावं, असा क्रम चालू होता. अशामुळे ज्या ज्या जंगली जमाती रामाला भेटत, त्या त्या रामाच्या प्रभावानं सुसंस्कृत झाल्या. माणुसकीचे पहिले पाठ त्यांना श्रीरामाकडून मिळाले.

अनेक गांवे रामानं वसवली. त्यातून नागरिकांचं मंगल जीवन त्या जंगली जमातीना जगायला मिळालं. रामाच्या पदस्पर्शानं त्या जंगलात मांगल्य निर्माण होई. पाशविकतेचे रुपांतर मानवतेत होई. अधर्माचं परिवर्तन धर्मात, अनीतीचं नितित होई. जंगलातील लता-वृक्षांना, पशु-पक्षांना, हिंस्त्र श्वापदांनाहि रामाची ओळख झाली.

जंगलातील जमातीनी रामाची खूप सेवा केली. कधी फळाफुलांनी भरलेले पेटारे ते आणून त्यांच्यापुढे ठेवीत, कधी वेगवेगळ्या नृत्यदर्शवून त्यांचे मनोरंजन करीत. त्याना जे जे म्हणून प्रिय असे ते करण्यांत जंगली जमाती स्वतःला धन्य समजत.

असाच प्रवास चालू असतां एकदा ते तिघे वंशद्युति नगराला आले. नगराच्या जवळच वेळूंचे फार मोठं बन होतं उंचच उंच वेळूंच्यामुळे त्या जंगलात प्रवेश करणं कठीण होतं. त्या नगरात प्रवेश केल्यावर तेथील लोक अत्यंत भयभीत झालेले दिसले. त्यांनी विचारले,---

येथील लोक इतके त्रस्त कां आहेत?

तेंव्हां एकजण त्यांना म्हणाला, येथून जवळच एक वंशगिरी नांवाचा डोंगर आहे. तेथून दोन- तीन दिवसापासून भयंकर आवाज कानी पडत आहेत. कुणीही सुखाने झोपू शकत नाही. आणि राजा तर स्वतः कांही एक करीत नाही. हजारो नगरवासी हे गांव सोडून दूर गेले आहेत.

झालं, श्रीरामानं ठरविलं की, आवाज कोठून येतो याचा शोध ध्यायचा. क्षत्रियत्वच असं असतं की, ते कोणत्याही आव्हानाला सिध्द असतं. तिथं संकट किती मोठं आहे हे ठरविलं जात नाही; रामाच ठिकाणी असलेली करुणा जागी झाली, असंख्य लोकाना त्रास देणारा हो दैत्य कोण आहे याचा शोध घेण्यासाठी ताबोडतोब ते निघाले.

प्रवासाचा त्रास झाला असुनहि विश्रांति न घेतां त्या तिघांनी पर्वताचा मार्ग धरला. त्या निबिड अरण्यांतून कशीतरी वाट काढीत ते पुढे पुढे जात होते. सीतेचे पाय तर दमून गेले होते. रामाच्या आधाराने ती त्या जंगलातून व डोंगराळ भागातून कशीबशी चालत होती.

ज्या ठिकाणी दोन दिगंबर मुनि उभे राहून तपश्चर्या करीत हेते अशा ठिकाणी ते आले. दोघांचे चेहरे सारखे होते. कुरुळे केस हवेमुळे हलत होते. आजूबाजूला सापांची गर्दी झाली होती. लक्ष्मणानं आपल्या बाणांच्या टोकांनी त्या सापांना दूर पिटाळून लावलं. ती जागा साफस्वच्छ केली.

श्रीरामाने लक्ष्मणाला आज्ञा केली की, या मुनिश्रेष्ठांची आपण पूजा केली पाहिजे. जवळच्या सरोवरावर जाऊन सर्वांनी स्नान केले. लक्ष्मणाने जंगलातील फुले आणि फळे गोळा केली. अत्यंत भवितभावाने तिघांनी त्या मुनिवर्यांची पादपुजा केली.

श्रीरामाच्या मुखकमलातून बाहेर पडणारे मनोहर शब्द ऐकून सर्वांना आनंद होत होता. क्षत्रियांच्या जीवनांतील मंगल कार्यच जणू राम पार पाडीत होते. दुष्टांचं निर्दालन करतांना क्षत्रिय जितका कर्तव्य कठोर असतो, तितकाच तो थोरांच्या चरणपूजेच्या वेळी भाव-मृदु बनतो. जिविताचा महान आदर्श म्हणजे मोह-ममतेवर विजय मिळविण. अज्ञानामुळे एक प्रकारची काळजी चैतन्यमय जीवनावर आलेली असते ती दूर करणं, हेच जिविताचं महान कार्य होय. ते कार्यच जणू मूर्तिमंत रामापुढं होत. आदर्शमय पुण्य चरणाची पूजा करतांना श्रीरामाचे भान

हरपले होते. त्यांची मंगलमय चेतना प्रखरतेने तेजाळत होती. देहभाव जणू नष्ट झाला. दिव्य इ आनंदक्षुच जणु रामास्वरूप झाले होते.

सीतेने त्यावेळी अत्यंत भक्तिभावाने त्या मुनीचे पादक्षालन केले आणि अशा भयानक अरण्यांत इतके सुंदर महापुरुष का आले? कसे आले? असा प्रश्न तिच्यापुढे उभा राहिला. तोच अत्यंत भयानक असा कर्णक टू आवाज तिच्या कानी पडला. असंख्य दगडांचा वर्षाव व्हावा, अनंत विजा चमकाव्या, सहस्रफणीद्रांचे फुस्कार व्हावेत, धरणीलाहि कंम सुटावा, हजारो झाडे कोलमङ्गून पडावीत, आगीचा वर्षाव व्हावा असे कांही तरी झाले. लक्ष्मणाने तात्काळ उठून धनुष्याला बाण लावला. अत्यंत क्रेधायमान झालेल्या त्या नरपुंगवाने या पुजेत व्यत्यय आणणाऱ्याला यमाच्या बाहुपाशांत पाठवयाचे ठरविले. श्रीराम त्याला म्हणाले, लक्ष्मणा असा रागावू नकोस. कुणीतरी दैत्य या महामुनीना छळण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तू णमो अरिहंताणं म्हणून धनुष्याला बाण लाव आणि उत्तर दिशेला सोड. रामावी आज्ञां होताच लक्ष्मणाने बाण सोडला. प्रलयंकर आवाज करीत तो बाण आकाशपंथात विलिन झाला.

ज्यानं है थैमानं घातलं होतं त्या दैत्यानं नाव होतं अग्निपुत्र ! हा ज्योर्तिर्लोकातील देव होता. त्यांन पाहिलं की, आपणाला मागील जन्मांत छळणारे दोघे भाऊ आज बरे सापडले आहेत या जंगलात ! म्हणून त्याने मागील जन्माचं वैर साधण्याचा या जन्मी प्रयत्न केला. पण ज्याची चैतन्यशक्ति सोन्याप्रमाणं कसाला लागते त्याची ती शक्ति तितक्याच प्रखरतेने उजळून निघते. ज्या दोन महान मुनिवर्यांना त्यानं छळावयाचं ठरवलं होतं त्याचं तर काहीच अनहिंत झालं नाही. उलट श्रीरामाच्या आगमनानं त्याच्यावरील अरिष्ट दूर झालं इतकंच नाही तर तपाच्या प्रभावानं त्याची कर्म जळून गेली, आत्मा तप्त सुवर्णप्रमाणं कांतीमान झाला. कैवल्याचा सूर्य प्रकाशित इ आला. मानवतेची दोन दिव्य रुपेच जणु प्रकट झाली. दिव्य अहिंसेची जणु प्रतिकंच ?

कैवल्य झाल्याबरोबर स्वर्गातील देवाचं आगमन झालं. सारं वन नंदनवन झालं. पक्षांचे मधुर कूजन, पुष्पांचा परिमळ आणि देवांच्या आगमनानं ती भूमि पुण्यभू बनली.

श्रीरामनं कौतुकानं विचारलं, हे प्रभो, आपण या वयांत इथे, इतक्या भयंकर अरण्यांत तप करायला कां आलात ? आपल्या जीवनांत असं काय घडलं की, ज्यामुळे हे दिव्यतप आपण करावयास तत्पर झालात ?

त्यावर ते दोघे महर्षि म्हणाले, श्रीरामा, तुझ्यावरहि मोठा प्रसंग आला. कोठे अयोध्या आणि कोठे वंशस्थल ! तुम्ही सारे खरोखरच भाग्यवान आहांत ! कर्माची फळं तर सर्वानाच भोगावी लागतात. पण ती भोगतांना मनाची स्थिरता राखणं, संस्कृतीचं पावित्र्य राखणं, हे काम तुमच्यासारखी थोर मंडळीच करु शकतात.

त्यानंतर त्या मुनिवर्यानी स्वतःचे जीवन तपोवपनाकडे कसे वळले याचा अत्यंत मनोहरी इतिहास सांगितला.

ते म्हणाले, हे भव्य जीवांनो, तुम्ही विचारीत आहांत म्हणून आमचे जीवन आपणांस आम्ही सांगत आहोत.

इथे जवळच सिधार्थ नावाचं एक नगर आहे. तिथे क्षेमंकर नावाचा धर्मनिष्ठ राजा राज्य करीत होता. त्या राजाची अत्यंत रूपवाणी व गुणवती अशी राणी होती. तिच्या पोटी दोन मुले जनमाला आली. एकाचं नांव देशभूषण व दुसऱ्यांचं नांव कुलभूषण. ती दोन्ही मुलं गुणानी, बुद्धीने आणि पराक्रमाने एकरूप होती. राजा आणि राणी यांचे दोघांवर अत्यंत प्रेम होतं.

एके दिवशी सागरसेन नांवाचे महान विद्वान पंणिडत त्यांच्याकडे आले. ते त्या राजाला म्हणाले, -

तुमची मुले फार गुणी आहेत. त्यांच्या हातून जगाचं कल्याण होईल असं विधिविधान दिसते. तुमची परवानगी असेल तर माझ्या गुरुकुलांत त्यांना मी घेऊन जाईन आणि माझ याजवळील ज्ञान देण्याचा मी प्रयत्न करीन.

आई-वडिलांना सुरुवातीला मुलांना दूर पाठविणे जड गेले. पण पण्डितवर्याचा आग्रह पडल्याने त्यांनी अत्यंत भरल्या नेत्रांनी आपल्या दोन्ही मुलांना निरोप दिला. कोवळ्या वयांतील ते दोघे राजपुत्र गुरुबरोबर वनांत गेले आणि १२ वर्षे तेथे सर्व शस्त्रांचा कलांत त्यांनी आभ्यास केला. मुले अत्यन्त तेजस्वी, ज्ञानी आणि कर्तव्यतत्पर झाली. त्यांच्यातील बाल्य मावळले. तरुण राजपुत्रांत त्यांचं रूपांतर झालं. अध्ययन पूर्ण झाल्यावर ते दोघे आपल्या नगराला परतले.

राजाला ही बातमी कळाली होती. रस्ते शृंगारले गेले, वाद्ये, चौघडे वाजू लागले. गावाच्या बाहेरच एक रथ सजविण्यांत आला होता. आई-वडील भेटायला वेशीजवळ आले होते. दोघांनी मुलांना हृदयाशी धरलं, आनंदाश्रु वाहू लागले. किती मोठी झाली होती मुलं ! आईचं तर ऊर ममतेनं भरुन आलं होतं. दोघांच्या कपोलांचं चुंबन घेता घेतां ती दमली होती.

असंख्य जनता स्वागताला दोन्ही बाजूला उभी होती. इतक्यात एका सुन्दर घरावरील गच्छीवर उभी असलेली एक रूपयोवन-संपन्न मुलगी दोघांनी पाहिली. मूर्तिमंत तारुण्य ! मदनाची जणू विजय पताकाच!

दोघांनाहि वाटलं, ही आपली झाली तर! दोघांचं कुतुहल वाढलं. देशभुषणं विचारलं,

ती समोरच्या सौधावरील युवती पाहिली कां? काय? आहे की नाही माझी निवळ!

त्यावर कुलभूषण म्हणाला, -

अरे, तिच्यावर माझं पहिल्यांदा लक्ष गेलं. मी तिला मनांतून वरलं आहे. ती माझीच होणार आहे! तू तर मोठा भाऊ आहेस ! लहान भावाच्या भावी वधुकडं अशा नजरेनं पाहणंहि पाप आहे.

मला कळतं काय पाप आहे ते ? थोरल्या भावाच्या भावी वधुकडे पाहणं म्हणजे पाप नाही कां? शिवाय कुळाचाराप्रमाणं प्रथम सर्व वस्तुवर मोठया भावाचा अधिकार असतो हे तू विसरला आहेस कां?

शब्दानशब्द वाढत गेले. दोघांनी आपआपल्या म्यानांतून तलवारी काढल्या आणि रथांवरुन खाली उडया घेतल्या. लोकांना कांहीच कळेना! काय झाले हे ! जेंहां प्रधानाने कारण जाणून घेतले तेंहां तो म्हणाला,

राजकुमारांनो, जिचा अभिलाष आपल्या मनांत निर्माण झाला ती तुमची पत्नी होऊ शकत नाही. इतकेच नव्हे तर तिचा अभिलाष सोडून तुम्ही रथात बसावे.

राजकुमार म्हणाले, आमची तुम्हाला शपथ आहे. ती आमची पत्नी कशी होऊ शकणार नाही ते सांगा.

प्रधान म्हणाला, कुमारांनो, मला असे पेचात टाकू नका. फक्त मी एवढेच सांगतो की, तुम्ही रथारुढ व्हां. मग राजवाड्यात गेल्यासारा उलगडा तुम्हांला होईल.

परंतु ते दोघे हड्डाला पेटले होते. त्यांच्या निकराच्या प्रश्नाला प्रधानाने जे उत्तर दिले ते त्यांच्या विरक्तीला कारण बनले. दैव म्हणतात ते हेच.

प्रधान म्हणाला, तुमचा आग्रहच आहे तर ऐका, राजकुमारांनो! ती तुमची बहीण आहे. तुमच्याच हाडामासांची सजीव पुतळी!

असे म्हणून प्रधान चालता झाला. दोन्ही कुमारांचे चेहरे पाहण्यासारखे झाले. क्षणभर ते दिडःमूढ झाले तरी ते खरे विद्धान होते. आपल्या विवेकाशी, आपल्या कुळाचाराशी बेर्इमानी

करण्याची त्यांची तयारी नव्हती. दोघां भावांच्या तलवारी खाली पडल्या. दोघांनी परस्परांना मिठी मारली.

ज्यांना विकारावर विजय मिळविता येतो तेच लोक श्रेष्ठ होत. नव्हे संस्कृतीची मूळ उभारणी जणु या तत्वावर आहे. जिथे अविवेकाचे साम्राज्य आहे तिथेच समाजाचा, मानवजातीचा न्हास आहे.

त्या दोन्ही भावांनी त्या विकारावर विजय मिळविला. सर्वांचा निरोप घेऊन ते वनांत गेले. सांसारिक सुख हे एखाद्या मृगजळप्रमाणे क्षणिक असून केवळ भासमान आहे. ज्याला सुख म्हणून अंगिकारावं ते दुःखात बदलतं. जे सुन्दर म्हणून कवटाळावं ते अमंगल असल्याचं दिसून येतं. ज्याला आप्त म्हणावं तो स्वार्थपिशाच्च म्हणून दिसू लागतो. ही संसाराची जादु-नगरी त्यांनी ओळखली. त्यांनी संसाराची अनित्यता जाणून घेऊन त्या व्यामोहांत पडण्यापेक्षा स्व-पर कल्याणाचा अत्युच्च मार्ग अवलंबिला. हे पुरुषश्रेष्ठा रामा ! ज्यांची कथा आम्ही सांगितली ते दोन भाऊ म्हणजे, तुम्ही ज्यांची दिव्य वाणी श्रवण करीत आहांत तेच ते होत.

धन्य आहांत आपण! धन्य आपली मंगलवाणी !! आम्ही कृतार्थ झालो. जंगलांतून मांगल्य प्रकटले आहे. अंधारातूनच स्वयंप्रकाशी तेजोगोल प्रकाशित झाला आहे. आत्मजितांच्या साम्राज्याचे आपण सम्राट आहांत. कल्याणदायिनी आपली वाणी भव्य जीवांना संसारातील दुःखातून वर काढून उत्तम अशा अविनाशी सुखांत ठेवणार आहे.

असे उद्गार श्रीरामाच्या मुखांतून बाहेर पडले. तिघेही त्या सर्वज्ञ महापुरुषाच्या चरणी नम्र झाले. देवांनी पुष्पवृष्टि केली.

ते क्षेत्र तीर्थक्षेत्र झाले. आजहि श्रीरामांच्या पावलांच्या खुणा आपल्या मस्तकी वाहतांना तेथील धरणी धन्य मानीत आहे.

त्यानंतर श्रीरामाच्या आदेशाप्रमाणे श्रीलक्ष्मण व सीतादेवी ते स्थळ सोडून पुढे निघाले. कंटकाकीर्ण मार्गावरुन जातांना सीतादेवीचे कमलाप्रमाणे कोमल असणारे पाय रक्तबंबाळ होत. ती थकून जात असे. परंतु पतिनिष्ठेने स्वीकारलेली जबाबदारी पार पाडतांना तिच्या चेहऱ्यावर कधीहि म्लानता आली नाही. ओठावरील दास्य मावळ्ले नाही. पति-पत्नीचा संयम हा जीवनमंदिरावर चढविलेला सुवर्णकळ्स आहे, हे ती विसरली नाही. पतीच्या जीवनांत फुलांना स्पर्श करतांना तिच्या स्पर्शाने फुले रामस्वरूप होत. मंगलजलाचा स्पर्श सर्वांगाला होतांना ते जलहि राममय होई. सीतेचा स्पर्श ज्या ज्या पदार्थाला होई ते सर्व राममय बनत. तिच्या जीवनातील मांगल्य, हे दिव्यत्व हे थोर पण तिला लाभले हेते ते केवळ पतिनिष्ठेमुळेच. भक्तानी देवाशी एकरूप व्हावं, आत्म्यानं परमात्म्याशी जसं एकरूप व्हावं तसं सीतेचं झालं होतं.

संसारिकतेवर मात करण्याचं सामर्थ्य येतं ते अशाच प्रकारच्या दिव्यदाहक निष्ठेमुळेच ! निष्ठाहीन जीवन सुन्दर दिसले तर ते रंगीबेरंगी कागदी फुलासारखं असेल, तिथं चैतन्याचा परिमळ असणार नाही. दुःखाच्या राशीचा सुखाने स्वीकार करण्याची जिह्व असणार नाही. सीता आदर्श ठरली होती, वंदनीय ठरली होती, ती केवळ या निष्ठेमुळे.

सीता एकदा रामाला म्हणाली,-----

मी समुद्र पाहिला नाही. अथांग समुद्राचं दर्शन घ्यावं असं वाटू लागलं आहे मला. समुद्राच्या काठी राहणारा माणूस हा जीवनाचा खरा उपभोक्ता असे म्हणतात. जो समुद्र पहात नाही त्याला जीवन कळत नाही असे माझे वडील म्हणत असत. कोणत्या कां निमित्ताने आपण बाहेर पडलोच आहोत तर आपण समुद्राच्या दिशेने जाऊ या कां?

श्रीराम म्हणाले,-----

खरं आहे सीते तुझं म्हणणं. समुद्राचं दर्शन घ्यावं असं मलाहि वाटतं. माझ्या पायांना तर तुफानाची चाकंबसविली आहेत की काय असं वाटू लागतं.

मग ते लक्ष्मणाला म्हणाले-----

प्रिय लक्ष्मणा, आपण अनेक तीर्थ पाहिली. लोक जीवनाला आधार देणाऱ्या नद्या पाहिल्या, अनेक जीवने अगदी जवळून पाहण्याचा योग आला आहे. सीता देवीची इच्छा समुद्र पाहवयाची आहे. आपण सारे आतां पश्चिम दिशेकडे वळू या. येथून समुद्राचा किनारा अगदी जवळ आहे अस मला वाटते.

पुनः वाटचाल सुरु झाली. गिरी-कंदरे, डोंगरे, नद्या, नाले ओलांडता ओलांडता ते सारे भयंकर अशा अरण्यांत आले. त्या अरण्यांत त्यांना दोन तपस्ची दिसले. तपश्चर्येनं जरी त्यांची शरीरं कृश झालेली हेती तरी परंतु तपांच तेज मात्र मुखावर विलसत होतं. आत्पसंशोधनाची निष्ठा त्यांच्या नेत्रांत चमकत होती. श्रीरामाने त्यांना वदन केले, कुशल प्रश्न झाल्यावर रामाने त्यांना धर्मपृच्छा केली, त्यावर त्या महर्षीनी त्या सर्वांना अशीर्वाद दिला. त्या दोन महर्षिंची नांवे होती सुगुप्ति आणि गुप्ति.

श्रीरामाने विचारले, हे साधुपुरुषानों, आम्हांला धर्म म्हणजे काय ते सांगा.

ते दोघेहि साधू या प्रश्नाने प्रमुदित झाले. श्रीरामाचं जीवनच धर्ममय असतां त्यांन मर्मांचं स्वरूप विचारावं याचं त्यांना आश्चर्य वाटलं. तरी ते म्हणाले, हे महाश्रेष्ठा मानवा, धर्मांचं स्वरूप सोपं आहे. शाश्वत सुखाप्रत नेणारा तो धर्म. बाह्यस्वरूपाच्या जीवनांतून परमात्मतत्त्व-स्वर्णनाच्या अवस्थेला नेणारा तो धर्म. उच्च जीवनाचंच नांव धर्म आहे.

धर्म दोन प्रकारचा आहे. तुम्ही सारे गृहस्थी जीवन घालविता आहांत तुमच्यासाठीच गृहस्थधर्म. आमच्यासारखे संन्यासी आहेत त्यांचा मुनिधर्म. या दोन्ही धर्मांचा हेतू मात्र एक आहे. आंतरिक कर्मशत्रुंचा नाश करून मुळांतच असलेल्या अनंत ज्ञानाचा अविष्कार करणं हेच तर धर्मांचं काम. जीवन आणि धर्म या दोन वेगळ्या गोष्टी नाहीत. जीवन उन्नत बनविणारा धर्म आणि अधोगतीला नेणारा तो अधर्म. म्हणूनच हे आर्यपुरुषा, थोर तिर्थकारांनी वारंवार या उच्च जीवनाचा आदर्श आपणापुढे ठेवला आहे.

सीतेनं प्रश्न केला, जीवन म्हणजेच धर्म तर मग जीवनाचा अधःपात का होतो ?

मुनीवर म्हणाले, आर्यस्त्रिये, तू धन्य आहेस. तूझा प्रश्न महत्वाचा आहे. जीवनाचं पावित्र्य, मांगल्य, आणि दिव्यत्व ही नित्य स्वरूपाची अवस्था आहे. अज्ञानांन, मोहानं, अविवेकानं जीवन अधर्ममय दिसतं. रंगीत काचेनं सूर्यप्रकाश रंगीत दिसावा तसा. पण सूर्यप्रकाश रंगीत कां आहे? अधर्म विकृती आहे. आपण रागात आलो तर आपली वाणी, आपली गात्रे, आपली शांतचर्या विकृत होते. कां? क्रेद ही विकृति आहे. शांति ही जीवन निर्मात्री आहे. विकृति जीवन भंजक आहे.

अशी चर्चा चालू असतां एक भले मोठे गिधाड मुनीसमोर येऊन बसले. त्या गिधाडाचा धिटपणा पाहून सितेला आश्चर्य वाटले. मुनीने चरण धुतल्यावर त्याचे जे पाणी सांडले हेते ते त्या गिधाडाने प्राशन केले. त्याबरोबर त्या गिधाडाचे पंख अगदी दिसिमय सोनेरी झाले. त्याच्या पायाची नखे निलमण्यासारखी तेजस्वी दिसू लागली. हे आश्चर्य पाहून सितेने त्या मुनीना विचारले, हे साधुपुरुषांनो, हा गिधाड येथे का आला आहे? आणि त्याची ही काया अशी विलोभनीय कशी बनली? मुनी म्हणाले, आज ज्या अरण्यांत आपण आला आहात त्यांच नांव आहे दण्डक. जिथं आपण सारे बसलो आहोत तिथं एक मोठं राजधानीचं गावं होतं. कर्णकुंडल त्यांच नांव इंद्राच्या अमरावती सारखं सुंदर! मनोहर राजवाडे, बगीचे, उंचउंच मनोरे! व्यापाराचं फार मोठं केंद्र होतं ते.

त्या नगराचा राजा होता दंडक! तो अत्यंत पराक्रमी आणि सामर्थ्यसपन्न राजा होता. मूळत: तो जैनधर्मी असला तरी परिव्राजकांची भक्ति करणारी त्याची राणी होती. तेंव्हा राणीसाठीतरी त्याला परिव्राजक साधूंची पूजा करावी लागे.

एकदा तो जंगलात गेला असतां त्याने एका साधूला पाहिले. साधू दिगंबर होते. त्यांच्या गळ्यात कुणीतरी मेलेला साप टाकलेला होता. त्या सापाचे रक्त त्यांच्या अंगावर सांडले होते. मुनीनी देखील जोपर्यंत हे संकट दुर होत नाही तोपर्यंत ध्यानरथ उभे राहण्याचा प्रतिज्ञा केली होती.

त्याचवेळी एक गवळी वनांत गाई चरायला आला होता. त्याने ते पाहिले व अत्यंत दयालू अंतःकरणाने त्याने साप बाहेर काढला. मुनीचे शरीर पुसले. हे दृश्य राजा पहात हिता. त्याला आश्चर्य वाटले त्याने मुनीची स्तुती केली. त्याच्या मनांत जैनमुनीसंबंधी अपार प्रेम निर्माण झाले. मानवाला आपल्या शरीराचा व्यामोह फार असतो. पण या मुनीना तर संपूर्णपणे शरीराचा व्यामोह सोडला होता. आत्मयाचा शोध घेण्यान्याला कसले शरीर अन् कसला जन्म-मरणाचा प्रश्न! अनंत चैतन्याचा शोध घेणारा मृत्युला कसा घाबरणार?

राजा जैनधर्माकडे वळलेला परिव्राजकांना पाहवले नाही. त्यांनी एक भयंकर युक्ति योजली. एक अत्यंत नीच माणसाला दिगंबर मुनीचा वेश देऊन त्यांनी राणीकडे पाठविले. त्या वेष घेण्याने राणीशी लगट केली. ही गोष्ट राजा दंडक यांच्या कानावर घालण्यात आली. इ आले, राजाचे पित्त खवळले. त्यांने राज्यातील सर्व दिगंबर मुनीचा छळ केला. अनेक महर्षिना त्याने जिवंत जाळलं. काहीना तेलघाणीत घालून त्यांना ठार मारलं. काहीना हालहाल करून ठार मारलं.

ही बातमी एका ऋद्धिधारी मुनीला कळली. मुनीचे संघ नष्ट होत असलेले त्याला पहावले नाही. प्रशंसात डोंगराच्या गुहेतून आक्रम विक्रम सिंह बाहेर पडावा त्याप्रमाणे त्यांचा राग बाहेर पडला. जैन मुनिसंघावर ओढावलेल्या या महान संकटाचे निवारण वास्तविक जैन समाजाने करायचे होते. परंतु धनलोभाने अंध झालेल्या किंवा अज्ञानाने समाजसंहितेचे विस्मरण झालेल्या त्या समाजाने कांहीच केले नाही. अशावेळी सर्वविरक्त एका मुनीनं ही वार्ता ऐकली. क्षणभर त्याला कांहीच सुचले नाही. प्रेतवत् ते उभे राहिले आणि कसल्यातरी निर्धारानं त्यांनी डोळे उघडले. हाताच्या मुठया वळल्या गेल्या. नेंत्रांतून अग्नीज्वाळा बाहेर पडू लागल्या. इतक्यांत त्यांनी आपल्या तोंडातून हा असा शब्द उच्चारला. तोच भयानक प्रलय झाला. असंख्य घरांनी पेट घेतला. कापसाची राशी जशी पेटावी त्याप्रमाणे ते गावाचे गांव भस्म झाले. कुणीहि बचावला नाही.

श्रीरामा, तीच ही जागा. हजारो वर्षापुर्वी घडलेली ही घटना आहे. त्यानंतर इथे जंगल वाढलं. आज हा जो पक्षी इथे दिसत आहे, तोच हा दण्डक राजा आहे. आज पश्चात्तापानं त्याची पापं दग्ध होत आहेत. आम्हांला पाहून त्याला मागील जन्माचा इतिहास आठवला. त्याचं त्याला वाईट आहे. अविवेकानं केलेलं कोणतंहि काम किती नुकसान करतं याचं हे उदाहरण आहे.

सीतेला भारीच कौतुक वाटलं. तिनं त्या पक्षाच्या अंगावरून हात फिरविला. जणु पावित्र्याचा-मांगल्याचा स्पर्शच त्या पक्षाला झाला होता.

दोन्ही मुनी निघुन गेल्यावर रामाच्या आऱ्हेंन सीतेनं त्या पक्षाला आपल्या झोपडीजवळ्य ठेवलं. अशा रीतीने दण्डक अरण्यांत राहत असतां सीतेनं त्या पक्षावर फारच ममता केली. श्रीरामानं त्या पक्षाचं नांव जटायु ठेवलं.

दण्डकारण्यांत राहूनच त्या तीनही मानवरत्नानी पावसाळा काढला. लक्ष्मणाला क्रिडेला तिथे भरपुर वाव मिळाला. सीतेला विविध फुलांच्या माळा परिधान करविण्यांत, गिरिकंदराची शोभा पाहण्यांत वन्यपशुचा निर्भय विहार अवलोकण्यांत दिवस कसे गेले हे कळाले नाही. संकटकाळी जे धैर्य सोडत नाहीत त्यांना यशाही सोडून कधी जात नाही. जी दुःखे मानवावर येतात ती मानवाची कदाचित् परीक्षा करण्यासाठीच येतात. संकटाच्या बुरख्यात उज्ज्वल भविष्याची साकार मूर्तिच जणू लपलेली असते.

पावसाळा संपून शरदऋतु आला. सारं वातावरण पार बदलून गेलं. ती वनशोभा आपल्या आईनं पहावी असे विचार रामाच्या मनांत आले. ते लक्ष्मणाला म्हणाले----

प्रिय लक्ष्मणा, आपल्या पुज्य पिताजीच्या शब्दासाठी आपण घर सोंडल; पण हे निसर्गाचं घर किती पवित्र आहे! येथे क्रेधाला थारा नाही, द्वेषाचा पत्ता नाही. जंगलातील पावित्र्यापलिकडे इथं दुसरं काय आहे? निरागस निसर्गाचा मनमुराद उपभोग घेण्यांत जी मौज

आहे, ती राज्यसंपदेच्या उपभोगात आहे असे कुणालाही खरे वाटेल काय ? आई कौसल्या इथे असती तर तीला किती आनंद वाटला असंता?

लक्ष्मण म्हणाला, भाऊराया आनंदाचा उगम आपल्या कल्पनेत आहे. ज्यांत मानवाचं मन रमतं तेच त्याला सुखकारक वाटतं. या जंगलांतहि माणूस शिरला तर इथंहि शहरासारखी ईर्षा, असुया निर्माण होणार नांही असं थोडंच आहे.

त्यानन्तर एके दिवशी लक्ष्मण हिंडत हिंडत दण्डकारण्याच्या दक्षिणेकडे गेला. त्याला जणू दैवच तिकडे नेत होते. एक अत्यंत प्रभावी सुगंध त्याच्या नाकांत सामावला होता. त्या सुगंधाने बेभान होऊन तो पुढे पुढे जात होता.

त्या अरण्यात एक शम्बुक नांवाचा विद्याधर सूर्यहास नांवाचे अत्यंत प्रभावी शस्त्र देवाकङ्गून प्राप्त करण्यासाठी आला होता. हे शस्त्र सूर्याइतके प्रभावी असते. तसेच ते दैवी गुणांनीयुक्त असल्यामुळे अत्यंत तीव्र सुगंधाने युक्त असते. त्याच्याच परिमिलाने लक्ष्मण या भागांत आला होता.

हा शम्बुक खरदुषणाचा मुलगा. त्याच्या आईचे नांव चंद्रनखा. अत्यंत सुंदर होती. तिची नखे इतकी तेजस्वी होती की, त्या नखांची शोभा चंद्रासारखी दिसत होती. ती लंकेची महापराक्रमी राजा रावण यांची बहीण. इतक्या थोर भावाची बहीण असल्याने तिचा शब्द फारच महत्वाचा समजला जात असे.

तिचा नवरा होता खरदुषण. तोही अलंकापुरीचा राजा होता. चौदा लाख सैन्याचा तो अधिपति होता. रावणाचा मेघणा असल्याने प्रत्यक्ष देवाची देखील छाती नव्हती त्याच्याकडे वाकडा डोळा करून पाहण्याची. अनेक प्रकारची दिव्य अस्त्रे व शस्त्रे रावणाने स्वतः प्राप्त करून घेतली होती. तीच गोष्ट खरदुषणाची होती. मग त्याचा मुलगा शंबूक तरी स्वरथ कसा बसणार ? त्याणंहि सूर्यहास नावाचं खड्ग मिळवावं म्हणून कौचरवा नदीच्या काढी वसलेल्या दण्डकारण्यांत प्रवेश केलेला होता.

एका भल्या मोठया वेळूचया पोकळीत उभा राहून तो तपश्चर्या करीत होता. आणि आनंदाची गोष्ट म्हणजे त्याच्या तपाच्या प्रभावाने ते दिव्य शस्त्र त्याला प्राप्त झाले होते. ते खड्ग त्या वनांत तळपत होते.

लक्ष्मणाला हस सर्व देखावा मोठा चमत्कारिक वाटला. इतकं तेजस्वी खड्ग इथे कां आणि कसं आलं हे त्याला कळेना ! त्यानं खड्ग आपल्या हातांत घेतलं. त्या खड्गाला धार किती आहे हे पाहण्याच्या उद्देशाने त्याने वेळूवर ते चालविले. त्यासरशी ज्यांत शंबूक बसला होता त्या वेळूचे दोन तुकडे झाले. शंबूक आतल्या आत मरण पावला.

ते दिव्य खड्ग घेऊन लक्ष्मण परत आला. लक्ष्मणाचे शरीर त्या खड्गाने प्रकाशित झाले होते. सीतेला आश्चर्य वाटले. तिनं रामाकडे आश्चर्याने पाहिले. श्रीलक्ष्मणाने घडलेली सारी हकीकत सांगितली राम म्हणाले, लक्ष्मण, या दिव्य अस्त्राची सिध्दी करणाऱ्याला तू ठार केलेस हे योग्य झाले नाही. ज्या प्रदेशांत आपण राहतो. त्याची आपणांस माहिती नाही. परंतु जे घडत आहे ते चांगलेच आहे अशा कल्पनेने वागू या.

तिकडे त्या शंबूकाची आई वनांत आली. तिला तेथे प्रकाशमान खड्ग दिसले नाही. कांहीतरी वाईट घडलं असावं, अशी शंका तिच्या मनाला चाढून गेली. ती धावतच त्या वेळू वनांत आली. तेथे तिनं पाहिलेलं ते दृश्य किती भयानक होतं! मातेच्या ममतेची निघृण हत्याच! शंबूक घडावेगळा होऊन पडला होतं. रक्ताच्या थारोळ्यातील मातेच्या ममतेचा तो गोळा तिला पहावला नाही. ती बेशुद्ध झाली. कांही वेळानें ती सावध झाली. जोरात तिनं हंबरडा फोडला. तिच्या आवाजानं वनाला कापरं सुटलं. पक्षी भयानक आवाज करीत जंगलातून बाहेर पडले. काय करावं हे तीला सुचेना.

कुणाचं हे अमंगल कार्य असावं याचा शोध घेत ती चंद्रनखा वनांत पुत्र-शोकानं व्याकुळ होऊन फिरु लागली. पावलांचा मागोवा घेत घेत ती श्रीरामाच्या कुटीपाशी आली, श्रीलक्ष्मणाला

तिनं पाहिलं. तिचा शोक मावळ्ला. हे अतिमानवी लावण्य तिनं आयुष्यात पहिल्यांदाच पाहिले होते. तिच्या मनांतील शोक पळाला. लक्षणाचं असामान्य दिव्य रूप पाहून ती काम-विव्हळ इ आली. श्रीलक्षणाचा सहवास घडावा. त्याच्या बरोबर दिवस कंठावेत, त्याचं प्रेम मिळवावं या भावनांनी तिची चर्या बदलून गेली.

तिनं एका सुकुमार कन्येचे रूप घेतलं. दारिद्र्याला शोभेल असे मोजकेच कपडे तिनं परिधान केले. त्या तिच्या वेशांतून तिच्या मनोहारी सौदर्याचे दर्शन होत होते.

ती रामाजवळ आली व म्हणाली, हे दैवी पुरुषांनो, मी एक गरीब कन्या आहे. आपत्तीनं पीडलेली आहे. आपण जर मला आश्रय दिला तर माझ्यासारख्या गरीब स्त्रीवर फार उपकार होतील.

श्रीरामानं हे ताडलं की ही कुणीतरी वेगळी स्त्री असुन आपणाला कसल्यातरी संकटात टाकण्यासाठी इथं आलेली आहे.

श्रीराम म्हणाले, हे आर्यस्त्रिये, आम्ही या जंगलात एकटे आहोत; तुझ्यासारख्या तरुण कन्येनं इथे आश्रय मागावा हे चांगले नाही. तू जेथून आली आहेस त्या ठिकाणी परत जा. आर्य कन्येला असला आश्रय घेण्यापेक्षां मरण आल तरी तिनं पत्करावं. आंम्ही तुला अगदीच अपरिचीत असता तू ज्या अर्थी इतकी सलगी करतेस याचा अर्थ तू अजाण तरी असावी किंवा मायावी तरी असावीस. तरी तू आपल्या कुलाचाराला शोभेल असे वाग. क्षणिक सुखासाठी अविनाशी तत्त्वाला मुठमाती देणं म्हणजे सर्पाच्या डोक्यांतील मणी घेण्यासाठी मरण पत्करल्यासारखं आहे.

तरीही ती नानाप्रकारच्या हावभावांनी आपले मनोगत सांगतच राहिली. तिच्या मनांतील हेतु कळाला नाही असे नाही. श्रीरामानं तिची चांगली कानउघाडणी व निर्भर्स्तना केल्यावर अपमानित होऊन ती निघुन गेली.

ती निघुन गेल्यावर श्रीराम म्हणाले, या जागी फार वेळ राहणे आपणाला कठीण आहे.
आपण लवकरच या दण्डकारण्यांतील मुक्काम हालविला पाहिजे.

चंद्रनखा अपमानित होऊन गेली; पण अपमानित झालेली स्त्री काय करू शकत नाही?

स्त्री ही एक अशी शक्ति आहे की, जी या जगाचे रुपांतर स्वर्गात करू शकते किंवा
नरकात करू शकते. शांति-समाधानाचं साम्राज्य उध्वस्त करण्याचं तिने ठरविलं तर
महाप्रलयंकारी स्त्रीशक्ती ते करू शकते.

आणि तसंच झालं. ती तडक आपल्या शहराला आली राजवाढ्यातील आपल्या स्त्री
महलांत जाऊन तिनं आपले केस अस्ताव्यस्त केले; अंगावरील वस्त्र फाडून टाकले, स्वतःला
ओरबाडून घेतले व ती जोरजोराने रङ्गू लागली. ही वार्ता तिचा पती खरदूषण यास कळाली. तो
तिच्या महालांत धावत आला. आपल्या पत्नीची दुर्दशा पाहून त्याच्या काळजात जणू सुरीच
खुपसल्यासारखी झाली. त्याचा क्रोध अनावर झाला. आपल्या स्त्री-संबंधीचा मानवाचा अनुराग
इतका भयंकर असतो की, तिनं जर तो सर्व खरं मानू लागला तर मानवाचे रुपांतर खाटकात इ
गाल्याशिवाय राहणार नाही.

आपल्या बायकोला त्यानं आपल्या जवळ घेतलं व विचारू लागला.--

हे प्रिये, तुझी अवस्था अशी का झाली? तुला कुणी त्रास दिला? सांग; त्या मानवाला
आताच्या आत्ता यमसदनाला पाठवून त्याच्या रक्ताचा टिळा तुझ्या कपाळावर लावतो.

चंद्रनखेनं आणखिनच आढेवेढे घेतले. ती म्हणाली,-----

काय सांगू ? कसं सांगू सारं ? माझी विटंबना मीच माझ्या तोंडून कशी सांगावी?

मग तिने सांगितले,- हे पतिराजा, आपल्या मुलाला, शम्बुकाला पहायला मी वनांत गेले होते. तिथे त्याची हत्या झालेली मला दिसली. त्याला प्राप्त झालेले दिव्य शस्त्र कुणीतरी पळवून नेलेलं आहे आणि त्यांच शीर धडावेगळं केलेलं आहे.

पुत्राच्या मृत्यूची वर्ता कळताच खरदूषणाचं हृदय क्रेधाने आणखिच संतप्त झालं. पुत्राचा वध व स्त्रीची विटंबना या दोन गोष्टी क्षत्रियाला सारं जग पेटवून द्यायला पुरेशा नाहीत काय!

मग तू काय केलंस? खरदूषणानं विचारलं.

हे काम कुणाचं असावं म्हणून अरण्यांत शोध घेत हिंडत असता एका उन्मत्त तरुणाने मला घेरलं. माझ्या पातिव्रत्यावर त्याने घात घालायचा बेत केला. मी अबला काय करणार? परंतु सुदैव माझां की मी कशीतरी सुटका करून घेतली आणि येथे सुखरुप आले. ती खेदखिन्न होऊन म्हणाली.

एका बलाढय राजाच्या पत्नीची विटंबना! रावणाच्या बहिणीची विटंबना! खरदूषण उन्मत्त झाला. त्याने रावणाकडे निरोप पाठविला आणि स्वतः क्षणाचीहि वाट न पाहतां त्यानं दण्डकारण्यांत असलेल्या माणसाची कत्तल करण्याचा सैन्याला आदेश दिला.